

Lars-Olof Larsson: Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500–1640. Bibliotheca Historica Lundensis XXVII. 1972. 200 s. Pris 39 sv.kr.

Befolkningsudviklingen i ældre tid er et interessant, men vanskeligt forskningsemne. Den svenske historiker Lars-Olof Larsson omtaler til indledning den stærke aktivitet på dette område i de seneste årtier såvel i U.S.A., England og Frankrig som i flere østeuropæiske lande. For Tysklands vedkommende fremhæver han det store antal lokalt begrænsede undersøgelser. Noget tilsvarende har Norge præsteret m.h.t. bebyggelses- og befolkningsudvikling, mens Danmark står svagere, hvad angår tiden før 1645, startåret for Aksel Lassens »Fald og fremgang«, med undertitlen »Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960«. I Sverige har nogle forskere været tilbøjelige til at godtage Hans Hildebrands beregnede tal for folkemængden 1320–1560, uanset hans egne forbehold (»Sveriges Medeltid«, 1884), mens Erik Lönnroth i 1940 afviste alle forhåbninger om at kunne beregne landets indbyggerantal i middelalderen. Allerede i 1935 havde Eli Heckscher i »Sveriges ekonomiska historia« I konkluderet, at »längre än till mycket ungefärliga slutsatser lär det . . . aldrig bli möjlighet att komma«. Efter E. H.s mening tydede alle tegn på, at skatteansættelser i ældre tid så godt som aldrig tog hele befolkningen med; forvaltningen var ude af stand til at overvinde den passive eller aktive modstand fra undersåtternes side, navnlig ved indførelsen af nye skatter.

En undersøgelse som den foreliggende støder på store metodiske vanskeligheder, men opmuntret af fremtrædende fagfæller har Lars-Olof Larsson søgt at finde frem til en metode, der kunne gøre det muligt for historikeren at kaste nyt lys over bebyggelse og sociale forhold. Her findes der ikke – som når det gælder »Vasatidens expansive svenska statsbildning« – et meget omfattende og brugbart kildemateriale. Hvad arkæologer, stednavneforskere og kulturgeografer havde fremlagt, kunne i bedste fald supplere de skriftlige kilder. Flere forskere har interesseret sig stærkt for den finske kolonisation i Sverige i 1500- og 1600-tallet, men Heckscher formodede, at den svenske befolknings egen »nybyggnadsverksamhet« var af langt større betydning end finnekolonisationen. Den antagelse, at der i det øvre Norrland i perioden 1413–1543 skete en 6-dobling af bebyggelsen, er svagt underbygget, og efter 1560 stagnerede udviklingen. Men for det sydlige Sverige og Norrland regnede Heckscher med en befolkningstilvækst på henved 50 % fra 1571 til 1720.

Det materiale, Lars-Olof Larsson bygger sin fremstilling på, skyldes for størstedelen kronens skatteoppebørsel, men det er ikke homogent. Jordebogsafgifterne og ekstraskatterne i forbindelse med »Älfsborgs lösen« 1571 har således ikke de samme skatteobjekter, og for visse landsdele

findes der særligt kildemateriale. Da undersøgelserne omfatter 3 afgrænsede regioner (8 herreder), vedrører de lokale iagttagelser kun disse. Af kronens jordebogsregnskaber er der fra o. 1540 bevaret store dele, efterhånden i ret uafbrudte rækker. Men viser de beskattede *jordbogsenheder* hele den faktiske bebyggelse eller findes der bebyggelser, som ikke indgår i jordebogsmaterialet? Sker der undertiden ændringer i jordebøgerne svarende til forandringer i de faktiske bosættelsesforhold, og ses alle væsentlige træk i den stedfindende udvikling i jordebøgerne? spørger L.-O. Larsson. En del af disse spørgsmål kan besvares, mener han.

Forskeren gør rede for de fleste jordebogsenheder under benævnelser som bönder (gårdar), torpare (torp), nybyggare (nybyggen). *Gård* er mangetydigt, men anvendes her om »jordboksgården« synonymt med *hemman*, mens den »verkliga gården«, gårdsdelen, der blev beboet af en som bonde eller husmand karakteriseret person, benævnes *gårdsbruk* eller *hemmansdel*. Der fandtes o. 1550 flere »gårdsbruk« end de i jordebogen omtalte gårde, og gårddeling (*hemmansklyvning*) var i 1571 ret almindelig i visse egne, uden at det havde sat sig spor i jordebøgerne. Det vides, at nybyggeren i almindelighed fik tilkendt et antal frihedsår, oftest 6 à 7, før han skulle svare årlige afgifter og blev indført i jordebogen (der findes dog talrige eksempler på, at dette skete allerede ved frihedsterminens begyndelse). I fogders bevarede fortegnelse over fæstepenge (städselören) omtales nu og da nærmere omstændigheder ved nyanlæg, og mere kan retsprotokoller oplyse, adskillige også om forholdene før 1600. Præstegårde blev i den omhandlede periode ikke nævnt i jordebogen. *Manttal* kan for 1500-tallet defineres som »antalet skattskyldiga personer eller andra enheter«; dette gælder såvel fortegnelser over tiendeydelser som over jordebogsafgifter og ekstraskatter. Jordboksmantal anvendes af forf. om antallet af beskattede enheder (*gårdetal* foretrækkes her); allerede jordebøger fra o. 1540 taler om hele og halve gårde (bönder) og om torp (torpare). At tiendefortegnelserne indeholder navne, der ikke findes i jordebøgerne, er som regel en følge af gårddelinger. Blandt ekstraskatterne omfattede »Älfsborg lösen« (der skulle udredes til indløsning af det ved danskerkrigen tabte Ä.) i 1571 10 % af såvel ædelmetal som penge og kvæg, og den blev erlagt af alle hemmansbrugere, også karle med en del af gården i brug. Ekstraskatterne 1601 og 1620 gjaldt kun kvæg og udsæd. Visse befolkningsgrupper var fritaget, således »krigsfolket«, hvilket også bidrager til usikre antagelser hvad angår folkemængden.

Det anvendte kildemateriale er med rette blevet kritiseret. Det giver sandsynligvis for lave tal og derved et alt for upålideligt grundlag for beregninger over landbefolkningens størrelse. (Hvor mange medlemmer havde forøvrigt en »normal« husholdning?). Tallene fra 1571 og 1613 kan ikke sammenlignes og er helt uegnede til brug for en befolkningssta-

tistik, havde E. Heckscher skarpt fremhævet. Fogderiernes højst forskellige praksis, og det at uformuende var fritaget for at betale skat, gør mange antagelser meget skønsmæssige. Larsson anser dog E. H.s metodiske standpunkt for ensidigt, generelt set, og synes at mene, at så godt som alle ejere af kreaturer (*boskapsägande*) blev opført i kvægskattemandtalene 1620–41. Det stemmer dårligt med iagttagelser over tilsvarende mandtal i Danmark sidst i 1600-tallet, og anmelderen kan ikke godtage det argument, at »det har varit svårt för en boskapsägande person att förneka, at han ägde någon boskap«. Det er et spørgsmål om effektiv kontrol. Hvorfor skulle der ikke i Sverige som i Danmark kunne forekomme »omfattande skatteskokk«? Det kan naturligvis diskuteres, hvorvidt et »jordbruksproletariat« varierede stærkt som følge af gode tider vekslende med dårlige. Mine undersøgelser vedrørende en række sjællandske godser i 1700-tallet tyder dog på, at forøgelsen af husmænds samlede kreaturbestand langt fra holdt skridt med befolkningstilvæksten i denne landboklasse (»Husmand og Inderste«, s. 217 ff.).

Kildematerialets karakter og værdi måtte blive bestemmende for historikerens valg af undersøgelsesområder. Udvalget skulle være repræsentativt for større områder, i det mindste for hele herreder. Mangler ved materialet fra en række landskaber, især i Svealand, og den forholdsvis sene og særprægede kolonisationsperiode i Norrland, Dalarna og egne ind mod Norge begrænsede udvalget til 8 herreder i Götalandskaberne: en småländsk region (U I) med de 3 herreder Konga, Uppvidinge og Södra Møre nær den daværende danske rigsgrænse, en vestgötsk-värmländsk region (U II), Visnum og Vadsbo herreder, samt en østgötsk region (U III) omfattende herrederne Lysing, Göstring og Kinda. Alle disse herreders jordbundsforhold karakteriseres; det anføres (tabel 4), at antallet af herregårde indenfor områderne i perioden 1571–1641 voksede fra 21 til 46, ligesom administrative forhold og navnlig skattelægningens praksis belyses, med talrige henvisninger til trykt litteratur. Hvad jordebogsmaterialet angår, opstiller og besvarer Larsson en række væsentlige spørgsmål, navnlig hvorvidt jordebogsenhederne viser *hele* den faktiske bebyggelse, hvorvidt kvantitative forandringer i jordebøgerne svarede til forandringer i bosættelsen, og om de belyser *alle* væsentlige ændringer? Redegørelsen for Konga-forholdene er særlig udførlig, da kildematerialet fra dette herred er meget omfattende. – Mens »bönder« kan inddeles efter ydelser, og »torparen« svarer mindre skat end »halv bonde«, kan man ikke fra »nybygge« drage slutninger om kolonisation. Ofte er »nybyggare« tidligere benævnt »torpare«. I 1500-tallet kan *torp* formentlig bedst defineres som »mindre eller relativt nyupptagna och (ofta) under utveckling varande självständiga jordbruk«, i denne undersøgelse erstattes det med *jordbruk*.

I afsnittet »Husmän och inhyses« (s. 175–79) noterer Larsson, at hus-

mandsbefolkningen i højere grad har interesseret forskningen i Danmark og Norge end i Sverige. »Inhyesesfolket« rangerede socialt og økonomisk lavere end »torpare- och backstuguklassarna«. Omkring 1540 omtales, at den »som äger ko, so eller något annat till boskap« skal »taga hemman«; det er husmænd forbudt at »sitta inne med andra«. Det var et led i Gustav Vasas kolonisationspolitik at hindre en folkeophobning indenfor de gamle skatteenheders ramme. Derfor pålagdes der også husmænd, håndværkere o.a. ekstraskat, m.h.t. kopskat oftest $\frac{1}{2}$ eller $\frac{1}{4}$ af gårdbrugernes skattebyrde. Sad der mere end én bonde på et jordbrugshemman, kunne de øvrige benævnes »inhyesmän« (i Danmark i tilsvarende fald undertiden »inderste«). Enkelte husmænd havde foruden ko og småkreaturer en stud og/eller hest samt nogle tdr. land udsæd. L.-O. Larsson anser det for sandsynligt, at mange husmænd beboede eget hus tilsluttet gårdbebyggelsen eller på udmarker; han er delvis enig med N. Wohlin i den opfattelse, at en stor del af den mindre bemidlede husmandsbefolkning sad til huse hos jordbesidderne. (I Danmark skelnes der i 1600-tallet i en del sogneberetninger klart mellem gadehuse og huse på bonde- eller præstegårdsjord).

Hovedafsnittene i L.-O. Larssons bog (V-VII, s. 65-148) omhandler bebyggelsesudviklingen indenfor de 8 herreder, belyst ved jordebøgerne eller på grundlag af andre kilder. Han opstiller mere end 50 tabeller, som kommenteres. De problemer, der søges klarlagt, vedrører gårdantal, beskattede brugsenheder, (omtrentlige) tidspunkter for »nybyggen« (hvornår oprettet, hvornår beskattet?), den faktiske kolonisation (gårdtilvækst), gårdstørrelser, endvidere *utjorder* og andre ubebyggede enheder, ødebrug m.v. »Utjord« nævnes oftere end ødegård eller -torp. »Øde« havde flere betydninger, hvad allerede H. Forssell var klar over; *bränt* og *øde* var dog udtryk for »mere permanent skatteoförmåga«. Efter 1600 nævnes ofte *husarme*, *husfattiga* og *utfattiga* beboere, og selv »allt öde« betegnede næppe fuldstændig »ødelæggelse«. V. Elgeskog har ment, at »helt öde« i 1500-tallets Sverige markerede, at gården var ubeboet. (I danske jordebøger efter 1660 kan »øde« have mindst 8 forskellige betydninger!). Formindsket afgift (»ødeavkortning«) var mest almindelig indenfor alle de undersøgte områder kort efter 1600, men sidst i 1620'erne forekom atter stigning i ødeafkortningerne, flest i Konga og Uppvidinge herreder.

Ved siden af jordebogsmaterialet har da materialet fra formuebeskatningerne 1571-1641 været det vigtigste ved disse undersøgelser over befolkningsudviklingen. Det fremhæves, at beskatningen af nye gårde overvejende faldt indenfor *skovbygder* (dog ret ujævnt fordelt), men f. eks. ikke på Östgötaslätten, i Vadsbo herreds bygder eller ved Kalmar-sund. »Kronologiskt kan en påtaglig avmattning av skatläggningsfrekvensen påvisas från tiden efter 1610 (diagram 4), trots en alltjämt på-

gående bebyggelseexpansion«. Denne foregik i 1600-tallets første decennier og i slettebygderne gennem hele perioden ved gårddeling. Da undersøgelsen alene omfatter tre regioner, har resultaterne kun fuld gyldighed for disse, d.v.s. godt 15 % af gårdantallet i Götalandskaberne; her fandtes henved halvdelen af samtlige gårde i Sverige, og L.-O. Larsson regner med, at de var repræsentative m.h.t. en række sociale, økonomiske og geografiske forhold. Han anser det for fastslået, at den finske kolonisation (der praktisk talt ligger helt udenfor de undersøgte områder) ikke var et isoleret fænomen, selv om det må karakteriseres som »en marginal företeelse«. Udviklingen i Sverige synes stort set at ligge på linie med den, der tidligere er påvist for flere andre europæiske landes vedkommende. Samtidig indrømmer Larsson dog, at en virkelig meningsfyldt diskussion vedrørende de antydede problemstillinger gør det ønskeligt at søge udvidet kendskab til den faktiske bebyggelses- og befolkningsudvikling i flere regioner.

Udviklingen i perioden 1571–1641 medførte en betydelig forøgelse af kronens beskatningsgrundlag, og L.-O. Larssons undersøgelse belyser indgående den befolknings- og bebyggelsesekspansion, der muliggjorde beskatning af mindst 1291 nye »jordeboksgårdar« i de tre regioner, heraf godt to trediedele i 1500-tallet. Det var adskilligt mere, end kronen opnåede ved inddragelse af kirkegods, men der fandtes på dette forholdsvis mange store gårde, mens de nybeskattede enheder for en meget væsentlig del var halv- eller fjerdingsgårde, et mindretal af dem fæstegods. Betydningsfuldt var det, at kronen i sin skattepolitik ved siden af grundskattesystemet indførte ekstraskatter efter personskatteprincippet. L.-O. Larsson berører i et afsluttende kapitel (IX) problemet, idet han påpeger, at mulighederne for nyopdyrkning var langt mindre i udprægede landbrugsbygder med relativt små udmarker end i typiske skovbygder, hvor der til enkeltgårde eller landsbyer hørte vidtstrakte udmarker og desuden ofte fra gammel tid landskabs-, herreds- eller sognealmindinger. Her var der helt andre forudsætninger for opdyrkning og oprettelse af nye brug, af hvilke størstedelen fik status som krongårde, hvis andel i det samlede gårdantal i perioden 1540–1650 voksede fra 12 til 52 % i de tre regioner. Men efterhånden som forholdene i de nye bebyggelser fik større lighed med slettebygdernes situation i begyndelsen af 1500-tallet og kronens skattekrav blev mere tyngende, mindskedes mulighederne for en sådan nybeskatning kendeligt (navnlig efter 1610), skønt bebyggelsesekspansionen fortsatte og de fleste steder forstærkedes.

Jævnside Vasatidens erobringer udadtil skete der – mener Lars-Olof Larsson at kunne fastslå som et væsentligt resultat af sin undersøgelse – »en storslagen erövring i den fredliga odlingens tjänst«. – Den interessante fremstilling ledsages af en udførlig kilde- og litteraturoversigt, fortegnelse over tabeller, diagrammer og kort m.v. Engelsk resumé.

Fridlev Skrubbeltrang